

נעורים בין סיפור דידקטי למחקר היסטורי

זאב צחור

מתתיהו מינץ, חבלי נעורים: התנועה השומרית 1911–1921, הספריה הציונית, ירושלים 1995, 429 עמודים

הצעירים שעלו לארץ בראשית המאה והשתתפו בהקמת מסגרות ארגוניות, שלימים הפכו ל'תנועת הפועלים', ראו עצמם אבות מייסדים של החברה החדשה הקמה בארץ-ישראל. אף שלא נטלו את הבכורה הכרונולוגית, וכינו את קבוצותיהם 'עלייה שנייה' ו'עלייה שלישית', הם התייחסו בכוון לקודמיהם מ'העלייה הראשונה'. את רעיונותיהם הציעו כאנטיתזה לאורה החיים שממנו יצאו, בעיירה היהודית במזרח אירופה, ולמה שמצאו בבואם לארץ. הם מיהרו לתעד את מעשיהם, וסמוך לבואם כבר העידו עליהם. וכך, למן ראשית פעילותם הם ביקשו להיות בעת ובעונה אחת מחוללי ההיסטוריה, ההיסטוריונים של עצמם ומנחילי סיפור עלילתם כמופת לרבים.

שנים רבות לפני שיצא לאור ספר העלייה הראשונה כבר נכתבו ספר העלייה השנייה וספר העלייה השלישית. הפרסומים על 'השומר' וגבורתו, הקיבוץ-המאוחד וייחודו, גודד העבודה ונפלאותיו, כמו גם השירים ששרו, 'בין דגניה לכינרת' על ההתיישבות בעמק יזרעאל, 'מבית-אלפא עד נהלל', ביטאו תודעה היסטורית מפותחת. לכאורה יש בעושר החומרים שהם ליקטו, שימרו והותירו לבאים אחריהם ברכה רבה. אלא שבמבט לאחור נראה שבכך זו היתה שמורה לבעליה לרעה. מדף הספרים העמוס על העלייה השנייה והשלישית מורכב כמעט כולו מהדברים שכתבו הם עצמם ואנשי חצרם. לימים, עם התפתחות המחקר ההיסטורי באקדמיה, העדיפו רבים מהחוקרים לבדוק את מעשיהן של הקבוצות האחרות. אין זה מקרה שספר העלייה הראשונה הוא פרי מחקר אקדמי, השונה כמוכּן במהותו מעדות בעלי הדבר, שביסוד ספרי העלייה השנייה והשלישית. וכך, באופן פרדוקסלי, טוב יותר מצב החקר בתחומים שהתיעוד בהם היה דל יותר מזה שבנושאים שלכאורה הציעו לחוקר תומרים עשירים ומגוונים.

הפררוקס נובע גם מכך שאותם צעירים שביקשו להיות ההיסטוריונים של עצמם ניתנו בסגולות שאִפְשְׁרו להם להגיש את סיפורם בכלים שעמדו במבחן הזמן. במקום שבחי צדיקים בנוסח היישוב הישן וההירואיזם בנוסח 'התלם הראשון' של מייסדי פתח-תקווה, סיפורם של ברל כצנלסון, יצחק בן-צבי, שמואל הוגו ברגמן, חיים

ארלוזורוב על מעשי ידיהם נידון בכלים מודרניים. לצורך כתיבת האוטוביוגרפיה הקולקטיבית של הקבוצה הדורית הם הסתייעו בהסברים סוציולוגיים, כלכליים, דמוגרפיים, אנתרופולוגיים והיסטוריים. וכך, אסופת הרצאות של ברל כצנלסון מ־1928, שפורסמה תחת הכותרת 'ראשי פרקים לתולדות תנועת הפועלים', מהווה עד היום כלי מחקר רבי־חשיבות להבנת תולדות תנועת הפועלים בארץ; זאת למרות שבעל הדבר הוא החוקר את עצמו ושופט את מעשיו.

גם היצירה הספרותית שהותירו אחריהם אנשי העלייה השנייה והשלישית היתה ברמה הרבה יותר גבוהה מזו של קודמיהם. תיאוריהם של י"ח ברנר, ש"י עגנון, נתן ביסטרצקי־אגמון ויהודה יערי, שירתם של אברהם שלונסקי, אורי צבי גרינברג, מהווים גם הם עדות, מחקר ומסקנות, של מחוללי המעשה, המבקשים לתאר באמצעות אמנות הסיפור את מפעלם, לפרשו ולהנחילו לבאים אחריהם.

תשומת־הלב לזיכרון ההיסטורי היתה בולטת במיוחד בתנועת השומר־הצעיר. ראשוני התנועה, נוער יהודי לומד מגליציה ווינה, הקפידו לרשום את הגותם ומעשיהם. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, לפני שניתן לתנועה שמה, הם כבר קיימו ימי עיון וסמינרים, סיפחו קאדרים של מנחים חינוכיים, אָרגנו הרצאות, בעיקר בתולדות היהודים, הפיצו דוחות והוציאו לאור שבועון. ראשוני התנועה, ובהם שלמה הורוביץ, שמואל גולדשטיין, אליעזר ריגר, אריה כרוך, אליהו רוזנבאום, ביקשו לתעל את ההתעוררות בקרב הנוער היהודי לדפוסים חינוכיים, במטרה לעצב דמות חדשה של צעיר יהודי. אין זה מקרה שלימים מילאו אנשים אלו תפקידים מרכזיים בתחום החינוך במדינת ישראל.

המאמץ שהקדישה תנועת השומר־הצעיר להיסטוריוגרפיה של עצמה גדול גם ביחס לתנועות האחרות בעלייה השנייה והשלישית. מספר הפרסומים על התנועה, מקורותיה, דרכה והתפתחותה, שהופיעו כבר בעשור הראשון לקיומה, בכמה וכמה שפות וצורות, גדול באופן בולט. במהלך אותו עשור הלך והתגבש קנון מוסכם שהיה לנדבך ראשון בנראטיב שהמשיך להתפתח מאוחר יותר. ההיסטוריוגרפיה נכתבה במסגרת שהושפעה משני כוחות מתואמים היטב: האתוס המחייב של 'הקולקטיביות הרעיונית', שהתפתח למן שלהי שנות העשרים, ומעמדה המיוחד של 'ההנהגה ההיסטורית' שהיתה מאז ולאורך עשרות שנים בידי מאיר יערי ויעקב חון.

להיסטוריוגרפיה הזו נועד תפקיד אינדוקטרינרי: התנועה החינוכית, שהפכה במהלך שנות העשרים לתנועת חיים מגשימה, ביקשה באמצעות סיפור תולדותיה להציג את עצמה כאוונגרד מרקסיסטי־לניניסטי: תנועת השומר־הצעיר היא תנועת הנבחרים, שהקדימה לראות את הנולד וקיבלה על עצמה לסלול את הדרך להמונים העתידיים לעלות לארץ. בקני התנועה, כך סיפרה ההיסטוריוגרפיה, התרקמו רעיונות המרקסזם הציוני, העתיד להתגלם ב'עדות שומריות', שיתיישבו 'בארץ־ישראל וסביבותיה' בקומונות שיתארגנו כ'קיבוץ ארצי'.

רק בשנות השבעים, שישים שנה לאחר ראשית התנועה וחמישים שנה לאחר שראשונה הגיעו לארץ, התגלו סימנים ראשונים של ערעור על ההיסטוריוגרפיה היוניפורמית. ראשיתו של הערעור בוויכוח מר שהתנהל בין דוד הורוביץ, שהיה אז

נגיד בנק ישראל, לבין מאיר יערי. השניים עלו לארץ ב־1920 ונחשבו למנהיגיה של החבורה שהתקבצה בביתניה עילית. חבורה זו מופיעה בהיסטוריוגרפיה כגורם מעצב בתולדות השומר־הצעיר. במהלך הוויכוח בין השניים נחשף מה שהוצנע בהצלחה לאורך כל אותן שנים, ולפיו אלו שנחשבו לאבות התנועה היו בעצם דור שני למייסדיה: הקומונה, ההתיישבות ואפילו עצם העלייה לארץ היו רעיונות מאוחרים יחסית שחדרו לתנועה באיטיות ובהיסוס, המרקסיזם התקבל הרבה יותר מאוחר, לאחר תהליך ארוך שבמהלכו פרשו מהתנועה כל ראשוניה והתנועה עברה שינויים מהותיים.

ראשון החוקרים מן האקדמיה שהתמודד עם ההיסטוריוגרפיה המוסכמת היה אלקנה מרגלית. ב־1971 הופיע ספרו "השומר הצעיר" – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913–1936). הספר הסיר חלק מן ההילה ההרואית שקרנה מעל דמותה של ההנהגה ההיסטורית; לא יערי וחזן היו מייסדי התנועה, מקורות ההשפעה הרעיוניים הוזרמו אליה מבחוץ, הקומונה החקלאית, הקיבוץ־הארצי והמרקסיזם היו פרי התפתחות מאוחרת. עם זאת, הערעור שהציב מרגלית על כמה ממרכיבי הזיכרון הקולקטיבי, שנבנה ברוב שנים וחשבון, היה מוצנע. החלק שעסק בתולדות התנועה בחו"ל היה שולי, ועיקר הדיון התרכז בהתפתחות התנועה בארץ. ההנהגה ההיסטורית זכתה להבלטה, והדרך לקיבוץ, לקיבוץ ארצי ולמרקסיזם היתה למוקד הדיון. וכך זכה הספר להתקבל – אומנם לא בלי ויכוח – על־ידי ותיקי התנועה מצד אחד ועל־ידי בעלי המקצוע באקדמיה מצד שני. הוא הוטמע כעיבוי אקדמי־אובייקטיבי של הנראטיב הישן והמוסכם. מעתה זכה סיפור תולדותיה והתפתחותה של תנועת השומר־הצעיר להכרה גם מחוץ למעגל הקוראים התנועתי.

החלטתו של מתתיהו מינץ לבדוק מחדש את ראשית השומר־הצעיר היתה מלכתחילה קריאת תיגר על הסיפור הדידקטי, המהורק היטב, שהתגבש בתוך התנועה וזכה לגיבוי אקדמי. דומה שמחקריו הקודמים, שהתמקדו בהתפתחות הציונות הסוציאליסטית במזרח אירופה בראשית המאה, הובילו אותו להערכה שיש מקום לבדיקה מחודשת של הנושא. יש להקדים ולומר שאין מדובר במסמכים היסטוריים חדשים; מינץ הרבה להסתייע בעלוני התנועה, בזכרונות ראשוניה, בעדויות ובמכתבים שעמדו גם לרשות אלו שגיבשו את הנראטיב הקודם. השוני הוא לכאורה רק בהרגשות, אולם במקרה של תולדות תנועה חשובה כל־כך, הסתת דגש הדיון הופכת לחידוש משמעותי. כך, למשל, בכל המקורות נזכרת שנת 1911 כשנת יסוד ארגוני הנוער היהודיים לצופיות ולאומיות בהשראת צעירי־ציון. אולם ספר השומר הצעיר הקנוני וספרו של מרגלית מאחרים את הקמת השומר־הצעיר ל־1913. בכך הם מנתקים אותה מהמסד הציוני ומההתרחשויות בציבור היהודי ומחברים אותה למקורות ההשפעה של תנועות־הנוער הלא־יהודיות ובעיקר תנועת הנוער הגרמנית 'החופשית', ה'ואנדרפוגל'. ואילו מינץ, בכותרת המשנה שנתן לספרו: 'התנועה השומרית 1911–1921', מחבר בין צעירי־ציון לשומר־הצעיר ובכך הוא ממקם את מוצאה ברחוב היהודי ובמסד הציוני. הסתת הדגש לכיוון הפנימי היא הכרעה רבת משמעות. היא מצמצמת את השפעתם של וינקן ובליהר, ויינינגר ופרויד, הספרות

האקזיסטנציאלית, פסיכולוגיית המעמקים, מרד הבן, משמעות הארוס, הנדידה, הסובלימציה. אישים ומושגים שזכו למעמד קנוני והונחלו בקני התנועה לאורך דורות מקבלים משמעות שונה, הרבה פחות מרכזית, הרבה פחות דרמטית. ואכן, בסוגיות הנוגעות בסימני הדרך האולטימטיביים בתולדות התנועה, שכה טיפחה זיכרון וסמלים, מגמד מינץ את המיתוס; כך, למשל, מגלה מינץ שלילות הווידויים שנערכו בביתניה עילית, אשר תיאורם הועבר כסוד ריטואלי לחניכים לקראת קבלת 'סיכת הבוגרים' הנכספת, לא היו אלא התנצחות מייגעת של קבוצת צעירים קטנה, המתקשה להודות בכשלונה להפוך את הרעיונות שהביאו עמם לארץ לתורת חיים.

להבדיל מספר השומר הצעיר וספרו של מרגלית, מינץ מעתיק את מוקד הדיון אל תולדות התנועה בגליציה ופולין. הוא עוקב בדקדקנות אחר התפתחות ארגוני הנוער היהודיים ודרכי הוריהם של רעיונות הצופיות נוסח באדן פאול הבריטי, דפוס 'קהיליית העלומים' הגרמנית והתגבשות תרבות הנוער כפי שפותחו בוואנדרפוגל. הספר דן ארוכות במקורות היניקה, כפי שהם נזכרים בדיונים ובדיווחים של ראשוני התנועה. אָמון על דרכי הדיון המקובלים בהיסטוריה אינטלקטואלית, אין הוא מדג את מקורות ההשפעה על-פי מידת חשיבותם. הדגש שמציע מינץ גם כאן הוא על הפעילות האינטלקטואלית הפנימית, בתוך החברה היהודית. מתנועות הנוער הבריטית והגרמנית הועתקו לשומר-הצעיר בעיקר כלים דידקטיים.

מתוך שמונה-עשר פרקי הספר הדנים בעשר השנים הראשונות, רק שלושה עוסקים בתולדות התנועה בארץ. התקמות היחסים בין קני התנועה בגליציה לבין קניה בפולין, כנסי טארנוב ולבוב, הוויכוחים על העלייה לארץ, המאבק על ההנהגה בקן ורשה, זוכים להבלטה. לעומת זאת, נושאים שהובלטו בהיסטוריוגרפיה המוכרת, כמו מערכת היחסים בין ראשוני העלייה השלישית לבין מפלגות הפועלים, תהליך הקליטה בעבודות הקבלנות בכבישים וכמובן פרשת ביתניה עילית, שהיו עד כה במרכז הדיון בתולדות התנועה, חשיבותם מצטמצמת.

מינץ מקבל את ההבחנה המקובלת בהיסטוריוגרפיה כדבר השוני הסוציולוגי, התרבותי והרעיוני בין קני התנועה בגליציה לבין קניה בפולין. בסוגיה זו, שזכתה גם היא לתשומת-לב רבה בהיסטוריוגרפיה, תרומתו היא בכך שהוא ממתן במידת-מה את משמעות השוני בין שני חלקי התנועה. דומני שניתן היה לצמצם את השוני עוד יותר. אכן אין דומים רעיונותיו של וינקן, שעליהם הרבו לדון בקן וינה, לאלו של בווזובסקי, שכבשו את הדמיון בקן ורשה. אולם מינץ קבע, ובצדק, שהלבטים הנובעים מהבעיות המיוחדות לחברה היהודית הם שעמדו במרכז התודעה של התנועה ולא ההגות האינטלקטואלית שיובאה מבחוץ. להערכתו היה עליו להבליט עוד יותר את הדומה בין קני התנועה. היווצרותה של התודעה הלאומית היהודית ותפקידה המתסיס ברחוב היהודי ובמיוחד בחברותא של תנועת הנוער יוצרים דמיון רב בין שני החלקים, במיוחד לאחר הקמת פולין העצמאית, שכללה שטחים נרחבים מגליציה. הטענה שהשתרשה בתנועה, מראשיתה, שהשוני בשפה, בתרבות ובמבנה הקהילתי בין יהודי גליציה ופולין מחייב התארגנות והנהגה נפרדים, נבעה ממניעים אישיים ומשיקולים מקריים. כדי להצדיק את ההתארגנות הנפרדת הועצם השוני

בין שני חלקי התנועה בכוונת מכוון וכך הוא השתרש בתודעה הקולקטיבית ובהיסטוריוגרפיה.

חלק גדול מהספר עוסק בהתלבטות בין החובות החינוכיים שנטלה על עצמה התנועה בגולה לבין חיוב העלייה לארץ. הספקות והלבטים בעניין העלייה נבעו, בין השאר, מהחשש שהעלייה לארץ תרוקן את הקן בגולה מהאקטיבה ומהמדריכים ותאיים על המשך קיומו, כפי שאכן אירע לחלק מקני התנועה. רק לאחר מלחמת העולם התגבשה התיבועה להגשמה ורק במהלך שנות העשרים היא הפכה לצו אולטימטיבי. בראשיתה היתה ההחלטה לעלות פרי יוזמתם של יחידים, שיצאו לדרך על דעת עצמם. היחידים הפכו ב־1920 לקבוצות, שעלו ביוזמת הקבוצה והקן, ללא הכרעה תנועתית ברורה. התהפוכות המדיניות שלאחר מלחמת העולם והאירועים הזרימו אלפי בני נוער אל עשרות קני השומר-הצעיר, שהתפתחו במהירות. מאות מקרב הבוגרים ביקשו לעלות לארץ. תנאי המצוקה בגולה ובארץ, דרכי העלייה המסובכות וקשיי הקליטה בארץ הם שחרצו את הכיוון בהמשך והקנו לתנועה את דימויה החלוצי-המגשים. בהכרעה על העלייה, כמו גם על דרכה של התנועה בארץ, נגרה התנועה אחר מהלך ההיסטוריה. מאות מבוגרי התנועה הגיעו לארץ עד 1921. רק כמה עשרות מתוכם עתידים להיות בין מקימי הקבוצות הראשונות, שעדיין תרו אחר דרך עצמאית. כאשר גובש כיוון מוגדר, העתיד להפוך, ב־1927, לתנועה התיישבותית בדמות הקיבוץ-הארצי, חל דילול מהיר בתנועה בארץ. מתוך אלפי בוגרי התנועה שהספיקו לעלות עד אז, הצטרפו לתנועה הקיבוצית החדשה רק כ־250, מהם אך בודדים מבין מייסדי התנועה וראשוניה. מכאן ואילך סיפור תולדותיה של התנועה משתנה לחלוטין. כהערת אגב: נראה שהקמת הקיבוץ-הארצי הוא גבול דיון טבעי יותר בתולדות התנועה מאשר פרישת מאיר יערי משומריה, כקביעתו של מינץ.

למרות ספרו של מינץ מחזיר את מרכז הכובד של השומר-הצעיר בראשיתו לערש הולדתו בגליציה ובפולין, גם כאן הפרקים המרתקים הם אלו העוסקים בלבטי הסתגלותם של ראשוני העולים לארץ. אפילו לאחר גימודה של פרשת ביתניה עילית בספר, המעט שנותר מן הדרמה שאירעה שם והוויכוח בין יערי להורוביץ עדיין מספיקים כדי להאפיל על הוויכוחים בין אנשי הדור הראשון והשני בחו"ל.

בביתניה רקמו שני תריסרי צעירים תלום על חברה שיש בה שיתוף משולש: האחד - שיתוף נפשי, 'משתה רוחני', בלשונו של יערי. שיתוף זה יתרקם בשיחות הווידויים המסהרות שהכל בקבוצה יטלו בהן חלק. השיתוף השני הוא טריטוריאלי, חבורות חבורות, במתכונת חבורת ביתניה, יתיישבו זו לצד זו ויהוו 'עדה טריטוריאלית'. השיתוף השלישי הוא שותפות אירוטית. יערי ששרטט עוד קודם לביתניה רעיונות בדבר 'אחוות גברים' התכוון, ככל הנראה, לקומונות שחבריהן יהיו גברים בלבד. למרות שרעיונותיו של יערי 'התנפצו בנפץ עז', כלשונו, ולמרות שמינץ ערטל את סיפור ביתניה עילית ממחלצות הדרמה, הפרשה תמשיך לרתק את הדמיון ותגיב, מן הסתם, מחקרים נוספים.

גם סיפורה של קבוצת שומריה, הרציונלית יותר, הדואגת גם לצד הכלכלי, לפריון עבודה ולתכנון המשקי, זוכה להארה מחודשת. שומריה ולא ביתניה היא

שתהיה ערש ההולדת של הקיבוץ, שם אותרו גבולות הנכונות להתנסות בהרפתקה של יצירת שותפות חדשה. זו תהיה שותפות ברכוש, באיך־אוליגיה, באחריות ההדדית, בתרבות ואפילו בחינוך הילדים, אבל לא משתה רוחני של שותפות רגשית ולא משתה גופני של שותפות אירוטית. בסופו של דבר חברי ביתניה עילית ירדו מ'ההר' אל העמק וביקשו להצטרף לחברי שומריה, שהקימו את ראשון קיבוצי השומר־הצעיר בבית־אלפא.

ספריו הקודמים של מינץ, בעיקר אלו שעסקו בבר ברוכוב, נועדו ליודעי דבר והיו כספר החתום למי שלא הכיר מלכתחילה את הסוגיה הנידונה. גם הספר שלפנינו איננו מקל עם הקוראים, אולם הפעם, אולי בגלל שבהקמת תנועת־הנוער היהודית יש סיפור, הספר יכול לשמש קהל קוראים רחב יותר.

בשולי הספר נזכר שהוא חלק מפרויקט מחקר על תולדות השומר־הצעיר, הנערך עתה ביוזמת 'יד יערי' בגבעת־חביבה, המרכז הלימודי והרוחני של השומר־הצעיר והקיבוץ־הארצי. מאיר יערי, שעל שמו נקרא המוסד שיוזם את הפרויקט, הוא הקורבן במחקר שלפנינו. דמותו כהוגה וכמנהיג יוצאת מספר זה זוהרת פחות וחשובה פחות ממיקומה בהיסטוריוגרפיה שהתנועה טיפחה לאורך השנים. העובדה שמוסד כמו 'יד יערי' יוזם פרויקט המערער במפורש על הפרויקטים האינדוקטרינריים שנוצרו בו בעבר וגם תומך בו מלמדת על המהפך העמוק העובר בשלהי המאה על תנועת הצעירים שקמה בראשיתה. תנועת השומר־הצעיר היתה ראשונה לתנועות־הנוער היהודיות, הקיבוץ־הארצי היה ראשון לתנועות הקיבוציות. הראשונות היא סממן בולט בתולדות התנועה שראתה עצמה תמיד מפלסת דרך. אפשר שהשינוי בהיסטוריוגרפיה שיוזמת תנועה זו מסמן תהליך כולל בהיסטוריוגרפיה הלאומית, אשר עיקרו עודנו לפנינו.